

**TANBEHNING LINGVISTIK CHEGARALARI HAQIDA VA TIL
HODISASI SIFATIDA TANBEHGA LUG'AT TAMONDAN
YONDASHUV**

I.M.Ataboyev

TDTU Chet tillar kafedrası assistenti

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot «Inherent» tanbehlarga bag'ishlangan, ya'ni tilning rasmiy vositalari bilan ifodalangan va kontekstdan tashqarida tilda mavjud bo'lishi mumkin. Ishning maqsadi tanlov mezonlarini izlash orqali o'rganilayotgan til hodisasi chegaralarini toraytirishni, so'ngra ular asosida materialni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, kontekstga bog'liqligi sababli til materialining katta miqdori rad etiladi va ishning tadqiqot maydonidan tashqarida bo'ladi.

Tayanch so'zlar: Tilshunoslik, tanbeh, paradigma-pragmalingvistika, paradigm, Reprimand group

Abstract: This article is devoted to "inherent" reproaches, that is, those that are expressed by formal means of language and can exist in a language outside of context. The purpose of the work involves narrowing the boundaries of the studied linguistic phenomenon by searching for selection criteria with subsequent analysis of the material based on them. However, due to contextual dependence, a large amount of language material is rejected and goes beyond the scope of the research area of work.

Keywords: Linguistics, reproach, paradigm- pragma linguistics, paradigm, reprimand group.

Tadqiqot mavzusiga bunday yondashuvning asosi qanday uslubiy va nazariy munosabatlarda bo'lishi va bunday muhim ma'lumotlar massivlarini qanday tahlil qilish mumkin? Ushbu savollarga javob berish uchun biz A. E. Kibrikning «tilshunoslikning umumiy va amaliy masalalari bo'yicha insholar (tilda universal, tipik va o'ziga xos)» monografiyasiga, «Tilshunoslik

chegaralari to'g'risida» bandiga murojaat qilamiz. Ushbu paragraf tilshunoslikda sintetik yondashuvning o'ziga xos pragmalingvistik manifestidir. A. E. Kibrik lingvistik munozarada dalil sifatida «bu tilshunoslik emas» tezisining dogmatizatsiyasiga qarshi norozilik bildiradi va funktsional chegaralar haqidagi mashhur postulatni shakllantiradi: «tilning mavjudligi va faoliyati bilan bog'liq har qanday narsa tilshunoslik vakolatiga kiradi» [1]. Buning ajablanarli joyi yo'q «tilshunoslik chegaralari to'g'risida» paragrafi, ko'pincha tilshunoslik va inson bilimlarining boshqa sohalari chorrahasida joylashgan asarlarda sintetik yondashuv foydasiga bahslashish uchun keltirilgan. Shu bilan birga, paragraf g'oyasi ko'p hollarda so'zma —so'z tushuniladi: yo'q — tilda dogmatizm, yo'q — tilshunoslikning o'zini o'zi cheklashi, ha — fanlararo tadqiqotlar doirasini kengaytirish, ha-nazariy ishlanmalarning integratsiyasi (bu haqda qarang [2]. Ammo bu haqda faqat A. E. Kibrik gapirganmi? Xuddi shu xatboshida biz quyidagi so'zlarni topamiz: «shuni ta'kidlash kerakki, ushbu postulatni qabul qilish... tilshunoslik vakolatining cheksiz kengayishiga olib kelmaydi [1].

Ushbu so'zlar pragmalingvistikani va tilga xos sintetik yondashuvni himoya qilishga qaratilgan edi. «Lingvistik postulatlar» ning birinchi nashri paytida [3] SSSRdagi pragmalingvistika keskin xiralashgan, ammo hali ham kuchli tarkibiy, rasmiy tilshunoslik fonida marginal oqim edi va jon Ostin va Jon Serlning nutq aktlari nazariyasi bo'yicha klassik asarlari [5] hali rasmiy ravishda nashr etilmagan rus tilida. Ilm-fanda o'z o'rnini izlayotgan yangi paydo bo'lgan har qanday bilim kabi yangi yo'nalish himoyaga muhtoj edi.

Yigirmanchi asr sovet tilshunosligidagi vaziyat noyob hodisa emas edi. 1962 yilda Tomas Kun o'zining «Ilmiy inqiloblarning tuzilishi» monografiyasida «Paradigma o'zgarishi» tushunchalarini kiritdi va «Oddiy fan» butun fanning ham, uning alohida sohalarining ham inqiroz davrida yuz beradigan jarayonlarning mohiyatini tushuntirdi. Ilmiy taraqqiyot, Tomas kunning so'zlariga ko'ra, ma'lum bir normal fan davrida olimlarning ongiga ega bo'lgan va uning paydo bo'lishi, gullab-yashnashi va yo'q bo'lib ketishi xronologiyasidan omon qolgan ba'zi bir yondashuv boshqasiga almashtirilgan

paytda amalga oshiriladi. Bu yerda ehtiyotkorlik bilan Tomas kunning paradigma o'zgarishi tushunchasi va italiyalik sotsiolog Vilfredo Paretoning elita o'zgarishi nazariyasi o'rtasidagi o'xshashlik haqida gapirish mumkin [5]. Vilfredo Paretoning so'zlariga ko'ra, hokimiyatga intilayotgan har bir yosh avvalgi eskirgan va buzilgan o'rnini egallaydi, bu kuchni ko'proq ushlab turolmaydi. Yangi elita avvalgisining tsiklini boshdan kechirmoqda — hokimiyatni qo'lga kiritish, gullash, chayqash-va keyingisiga kuch beradi. Ikkala g'oya — ilmiy paradigmalarning o'zgarishi va ijtimoiy elitaning evolyutsiyasi, bizning fikrimizcha, «Lingvistik postulatlar» ni yozish paytida sovet tilshunosligida yuzaga kelgan vaziyatga taalluqlidir. Vilfredo Paretoning elitalari singari, «katta» paradigma — tarkibiy, rasmiy tilshunoslik — bosqichida va muqarrar ravishda paradigma-pragmalingvistikaga yo'l ochishi kerak edi.

Biroq, hozir, deyarli 40 yil o'tgach, 80 - yillarning «Lingvistik elitasi» ning o'zgarishi yigirmanchi asr uzoq vaqtdan beri amalga oshirilgan haqiqat va pragmalingvistikaning sintetik yondashuvi lingvistik tadqiqotlar sonining boshida turibdi, bizning fikrimizcha, A. E. Kibrikning «Bu tilshunoslik emas» argumenti haqidagi so'zlarini yana bir bor eslash vaqti keldi. Hozirgi bosqichda ustun bo'lgan ushbu stereotip, bizning fikrimizcha, hozirgi paytda «Katta paradigma» ga aylangan va tarkibiy, rasmiy tilshunoslik o'rnini egallagan pragmalingvistika doirasida tilga sintetik yondashuv edi. Pragmalingvistikaning yutuqlari va sintetik yondashuvning kuchli tomonlarini kamaytirmasdan, biz zamonaviy davrning ob'ektlari va tadqiqot usullari ba'zan oldingi davrning ob'ektlari va usullariga xos bo'lgan ravshanlikka ega emasligini tan olishga majburmiz. Buning sababini lingvistik tadqiqotlar chegaralarini xiralashtirishda ko'ramiz. Bunday eroziya tadqiqot ob'ektiga sintetik yondashuvning muqarrar natijasidir.

Hatto tilshunoslikning o'zida ham tadqiqot ob'ektining tavsifi eng murakkab va ko'p vaqt talab qiladigan jarayonlardan biridir. Tadqiqot ob'ekti sof lingvistik bo'lishini to'xtatgan va inson bilimlarining ikki yoki undan ortiq

sohalari chorrahasida bo'lishi mumkin bo'lgan zamonaviy davrda uni aniqlash jarayoni tobora sirg'alib bormoqda. Biz ushbu vaziyatning yechimini oldingi tarkibiy tilshunoslikning kuchli tomonlarini til jarayonlarining rasmiy tomoniga va boshqa fanlarning yutuqlaridan foydalanadigan va kontekstga, sub'ekt-ob'ekt munosabatlariga, kommunikativ maqsadga va ekstralingvistik omillarga ahamiyat beradigan sintetik yondashuvning zamonaviy tilshunosligiga e'tibor bilan birlashtirishda ko'ramiz.

Matnlarning ulkan massivlarini qayta ishlashni o'z ichiga olgan va ilgari texnik jihatdan amalga oshirib bo'lmaydigan ushbu vazifa zamonaviy davrda mumkin bo'ladi, chunki 2004 yil 29 aprelda tilshunoslar qo'lida katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga imkon beradigan yangi vosita —tilning Milliy korpusi paydo bo'ldi.

Til hodisasi sifatida tanbehga lug'at tamondan yondashuvi

Har qanday lingvistik hodisaning mazmunli tomoni haqida gap ketganda, har xil turdagi lug'atlarga murojaat qilish tadqiqotning dastlabki bosqichida mantiqiy qadam bo'lib tuyuladi. Shu bilan birga, intuitiv darajada, bu yondashuv halokatli antitezaga asoslanganligi hodisaning o'zi emas, balki hodisaning semantik maydonini ifodalovchi leksik birliklar ko'rib chiqiladi. Vendlerning «Illokutiv o'z joniga qasd qilish» davridan beri bu hodisani chaqiradigan so'zlar har doim ham bu hodisani yetkazishga qodir emasligi, ya'ni nutq aktlari nazariyasi nuqtai nazaridan ishlasak, ijro etuvchi sifatida harakat qilishi aniq bo'ldi. Bu tanbehning semantik sohasi uchun ham amal qiladi. Tadqiqotchilar Ivankova, Makarova, Tolkacheva Paducheva Fedorova va boshqalar bir ovozdan «Tanbeh berish» fe'lini ijro etuvchi ma'noda ishlatish mumkin emas degan fikrga qo'shilishadi.

Umuman olganda, «Tanbeh berish» fe'lining ijro etilmasligi g'oyasi, shuningdek, «Rus tili sinonimlarining yangi tushuntirish lug'ati» kabi nufuzli akademik manba tomonidan tasdiqlangan [6]. Shu bilan birga, lug'atda «Tanbeh berish» hali ham ijro etuvchi yoki unga yaqin foydalanishga imkon beradigan holatlar haqida eslatib o'tilgan. [6]. O'z-o'zidan «tanbeh berish» va «tanbeh»

so'zlari, shuningdek ular bilan sinonim so'zlar, kamdan-kam hollarda ijro etuvchi ma'noda harakat qilishi mumkin, ya'ni «Tanbeh paytida» tanbehni ifoda etishi mumkin: «*Men sizni chekayotganingiz uchun tanbeh beraman*» degan jumla shunchaki klassik «Illokutiv o'z joniga qasd qilishning misoli» va tanbehni ifoda etish vositasi emas, «*Nega chekasiz?*»- tanbehning misoli, garchi uning tarkibida «tanbeh» fe'llari va otlari bo'lmasa ham.

Albatta, tanbehni lingvistik hodisa sifatida o'rganish lug'atlar vakolatiga kirmaydi. Bundan tashqari, yuqoridagi «Illokatsion o'z joniga qasd qilish» misoli [7] «tanbeh berish», «tanbeh» leksemalarining ijro etuvchi rol sifatida past potentsialini va lug'atlarning tanbeh haqida ma'lumot manbai sifatida kutilgan samarasizligini aniq namoyish etadi. Biroq, amaliyot buning aksini ko'rsatadi-lug'atlar ma'lumotlari tanbehning mohiyatini tushunish uchun qimmatli manba bo'lib, ularni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi.

Ingliz tili uchun A. Vezbitskayaning «Ingliz tilidagi nutq aktlari» asarini eslatib o'tish kerak. «Reprimand group» bo'limini o'z ichiga olgan semantik Lug'at. Yuqoridagi lug'atlarning asosiy xarakteristikasi shundaki, ular nafaqat «tanbeh berish» leksemasining ta'riflarini va u bilan bog'liq bo'lgan sinonimik qatorlarni aks ettiribgina qolmay, balki ularni talqin qilishning puxta tushunchasiga ega, bu jahon darajasidagi leksikograflarning puxta semantik aks etishi asosida tanbehga lingvistik hodisa sifatida lug'at yondashuvini anglatadi.

Shunday qilib, «tanbeh», «tanbeh berish» leksik ma'nosini ifodalovchi so'zlar til hodisasi sifatida tanbehni yetkaza olmasligiga qaramay, har xil turdagi lug'atlarga murojaat qilish va ushbu qator leksemalarini o'rganish til hodisasi sifatida tanbeh to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni olishga yordam beradi. Bir tomondan, lug'at yondashuvining kuchli xususiyati tanbehning semantik tarkibiy qismini — leksik ma'no, etimologiya, sinonimik munosabatlar va boshqalarni to'liq o'rganish imkoniyatidir, bu ma'lum darajada hodisaning chegaralarini belgilashga imkon beradi, boshqa tomondan, olingan ma'lumotlarning tabiatining ikkilamchi xususiyatini ta'kidlash kerak, chunki tanbehni lingvistik hodisa sifatida o'rganishning asosiy yo'nalishi «tanbeh»

leksik birliklari emas, shunga o'xshashlarni «Tanbeh berish» va uning shakli va mazmunining birligi uchun o'ziga tanbeh berish. Ishning ushbu qismida biz lug'at yondashuvining kuchli tomonidan chegaralarini uning leksik semantikasini tahlil qilish orqali aniqlashtirishda to'liq foydalanishga harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kibrik, A. Ye. Ocherki po obshim i prikladnim voprosam yazikoznaniya. (universal'noe, tipovoe i spesifichnoe v yazike). / M.: Izd-vo MGU, 1992. — 336

2. Issers, O. S. Kommunikativnie strategii i taktiki russkoy rechi. / Izd. 5-e. — M.: Izdatel'stvo LKI, 2008. — 288 s.

3. Kibrik, A. Ye. Lingvisticheskie postulati // Uch. zap. Tart. un-ta. Vip. 621. Mexanizmi vvoda i obrabotki znaniy v sistemax ponimaniya teksta: Trudi po iskusstvennomu intellektu. Tartu, 1983. S.24-39.

4. Ostin, D. Slovo kak deystvie // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Teoriya rechevix aktov / Obsh. red. B.Yu. Gorodeskogo. - M.: Progress, 1986 - Vip. 17.- S.22-129. Paducheva, Ye. V. Modal'nost' // Materiali k korpusnoy

5. Pareto, V. Kompendium po obshey sosiologii / V. Pareto; per. s ital. A. A. Zotova; nauch, red., predisl. k rus. izd., ukaz, imen M. S. Kovalevoy; nauch, konsul't. N. A. Makasheva; Gos. un-t — Visshaya shkola ekonomiki. — 2-e izd. — M. Izd. dom GU VShE, 2008. — 511.

6. Apresyan, Yu. D., Glovinskaya M. Ya. Osujdat' // Noviy ob'yasnitel'niy slovar' sinonimov russkogo yazika / pod obshim ruk. akad. Yu. D. Apresyana. — 2-e izd., ispr. i dop. — M.: Shkola «Yaziki slavyanskoy kul'turi», 2003a. - S. 729

7. Vendler, Z. Illokutivnoe samoubiystvo // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. XVI. Lingvisticheskaya pragmatika. M.: Progress, 1985. S. 238–250.

QO`SHIMCHA ADABIYOTLAR